

Невимірна велич академіка НАН України Олексія Мусійовича Онищенка: погляд із відстані часу

Онищенко Олексій Мусійович, велет вітчизняної економічної науки, доктор економічних наук, професор, академік НАН України. Залишив нам велику і глибоку наукову спадщину й невичерпний досвід свого життя. Для автора статті спогади про вченого пройшли під знаком щирої, незгасної пам'яті про нього, багаторазових повернень до вивчення його життєвого шляху і наукових надбань, зосереджуючись на проблемах спільно з ним започаткованих на межі 80–90-х рр. досліджень аграрних трансформацій у нашій країні.

Велінням Бога Доля зробила мене щасливим: від дитинства (пам'ятаю себе з 4,5-річного віку) дотепер. Щиро вдячний їй за це. Хоч у житті бувало таке, що, як кажуть у подібних випадках, було б гріхом навіть вогоргові бажати подібне. Серед дарунків, якими вона час від часу винагороджувала мене, одним із найпам'ятніших та найвеличніших був і продовжує залишатися той із них, завдяки якому я мав щастя майже п'ять десятиліть знати Олексія Мусійовича як багатовимірну й чимало в чому неповторну Особистість найвищого рівня: Селянина за походженням, велета вітчизняної економічної думки, Патріота України, Громадянина, Інтелектуала, Інтелігента. При всьому цьому – щирого друга та наукового побратима, з яким два десятиліття спільно вивчали проблеми, результати дослідження яких становлять основу монографії, що готується з цього приводу. І який із ризиком для себе зробив дуже багато, щоб уберегти мене від сфальсифікованих на найвищому московсько-компартійному рівні звинувачень, цькувань і розправ.

Працюючи до того у різних аграрно-економічних наукових нішах, ми з Олексієм Мусійовичем на межі 80–90-х років велінням часу, особистими науковими інтересами та поступово усвідомлюваними відчуттями і переконаннями об'єктивно зумовленої необхідності глибоких змін у сільському господарстві, зійшлись у невідкладності започаткування досліджень концептуально нової проблеми, яка ніким до того не

лише в Україні, а й у всьому колишньому Радянському Союзі не вивчалась. А саме: **розроблення переломних у своїй основі теоретичних і науково-прикладних засад істотно досконаліших, порівняно з тими, які мали на той час місце в аграрному виробництві тодішньої країни й безпосередньо на селі, соціальних, земельних, виробничих і всіх інших відносин.** Важливість, можливість, доцільність та навіть все очевидніша неминучість такої переорієнтації наукових досліджень, а за ними також запровадження їх результатів у практику, вже тоді, у радянські часи, дедалі настирливіше заявляли про себе.

Тоді ж зійшлись у поглядах, що безвідносно до того, як розвиватимуться події навколо можливих чи реально здійснюваних аграрних перетворень, визначальними для нас й інших дослідників цієї проблеми, а також подальшої практики, *має бути послідовно-системна орієнтація на обов'язкове дотримання відповідної цьому сукупності цілісно єдиних вимог теоретичних і науково-прикладних бачень та практичних дій по їх матеріалізації у вигляді запроваджень у виробництво.*

Однаковими були також наші бачення того, що *єдино вірно* починати такі дослідження і втілювати одержувані результати у практику, з *недержавного, або, як він тоді йменувався, колгоспно-кооперативного сектора сільського господарства, тобто з колгоспів.* Оскільки реформування всією своєю сутністю та їх результатами найбільше

впливатимуть на всю подальшу долю селян, базовими в них (реформуваннях) мають бути саме селянські інтереси. Це, у свою чергу, орієнтувало на те, що у процесах можливих перетворень чільне місце має посідати їхня соціальна складова в усій її багатоаспектності й масштабності. А її зміст та його забезпечення в усьому без винятку – від постановочних питань до базових науково-виробничих основ і механізмів їх матеріалізації, мають підпорядковуватися суспільним та соціальним потребам вирішення на найпрогресивніших засадах селянського питання. А воно з відомих тогочасних політичних і суспільних обставин було загнане в темно-глухий кут та великою мірою продовжувало знаходитись у ньому навіть в останні радянські роки, коли на селі починали проявлятися певні обнадійливі зміни на краще. І вирішення його, за нашими переконаннями, повинно відбуватися настільки досконало й на такому високому науково-виробничому та результативному рівні, щоб колгоспники почали якомога швидше утверджуватись у тому, що такі процеси здійснюються в їхніх інтересах. Вивчення ситуації на місцях вказувало на те, що хоч такі усвідомлення відбувалися повільно, все більша частина колгоспників схилилася до перегляду відносин власності й виробничих відносин на їхню користь.

Водночас очевидно була також необхідність ґрунтуватися на тому, що не менш важливими в аграрних реформуваннях мають бути інтереси держави. При цьому приймалося, що умовна рівність інтересів двоєдиних суб'єктів аграрних перетворень: колгоспників і держави (держави й колгоспників) мала проявлятися і розбудовуватися таким чином, щоб у ній послідовно та реально визначалася пріоритетність інтересів селян, гарантом забезпечення яких із самого початку і назавжди має стати й реально бути держава. Розвитком цього була наша переконаність у тому, що проголошуючи, започатковуючи та організовуючи проведення реформувань, держава, тільки вона і більше ніхто, з найперших підготовчих кроків до аграрних перетворень та їх завершення має покладати на себе повну, ні з ким іншим неподільну відповідальність за проведення їх

на всіх етапах суспільно і соціально необхідних рівнях.

Означені вихідні положення сукупно формували концептуально важливий висновок щодо того, що можливі аграрні перетворення всією своєю сутністю, механізмами проведення й результативністю повинні розглядатися такими, що виконуватимуть не лише безпосередньо сільськогосподарське і сільсько-селянське призначення, а також цілісно єдині суспільні (суспільно-політичні) й соціальні (соціально-економічні) аграрно-реформаційні функції національного, державо-розбудовчого рівня.

Однією з найважливіших базових складових можливих аграрних перетворень повинно, за нашими баченнями, стати виведення на концептуально досконаліші порівняно з тими, на яких розвивалися колгоспи, відносини власності. На початковому етапі це виглядало таким чином: у своїй основі визначальну на той час на селі нічийну, загальноколгоспну власність має замінити індивідуалізована (персоніфікована), а в кінцевому рахунку – приватна власність кожного окремо взятого колгоспника. Конкретніше це у наших міркуваннях виглядало так: при збереженні майнової та земельної цілісності реформованого колгоспу його власність поетапно трансформуватиметься в сукупність індивідуальних (згодом – приватних) власностей кожного його члена з реальним правом вилучення її з колективної власності у власність приватну. При всій певній обмеженості такого поетапного варіанта розв'язання проблем власності в колгоспах, він являв собою прогресивно-еволюційне не лише соціально, а й суспільно прогресивне явище. Воно набувало значення одного з перших кроків по перетворенню всіх без винятку колгоспників з безправних найманців колективних господарств у приватних власників у розмірах належних їм часток колишнього загальноколгоспного майна. У подальшому такі вихідні положення і практика реформувань набули досконалішої сутності. У тому числі у частині того, що чільне місце в аграрних реформуваннях посіла земельна реформа, яка в кінцевому рахунку стала основою основ усього того, що нині сукупно йменується аграрною реформою.

Ми з Олексієм Мусійовичем з самого початку усвідомлювали, наскільки складними й важкими для практичного втілення будуть можливі аграрні перетворення на селі. Доводилося чути з цього приводу застереження і навіть погрози з боку тих, хто категорично не сприймав можливих реформувань. Але й тепер вважаю нашу тодішню позицію у цьому відношенні вірною. У тому числі з огляду на те, що не залишались осторонь від наукової участі, спільно з іншими науковцями і виробничниками, у надзвичайно складний період об'єктивно необхідних глибоких соціальних, виробничих та інших перетворень на селі.

Одна з найважливіших передумов започаткування нами перших відповідних досліджень і подальшої участі в їх науковому супроводі полягала у тому, що ми з самого початку покладали на себе відповідальність, яка зберігається дотепер, за кожне опрацьоване нами теоретичне положення, за кожний пропонований виробництву аграрно й соціально реформаційний крок і за надання їх сукупності послідовної системності.

Означені вище вихідні положення аграрно- та соціально-перетворювального призначення були одним з відображень тодішніх наших відповідних світоглядних бачень. Ми їх шануємо, оберігаємо і відстоюємо й нині.

Наші міркування з цього приводу в тодішніх партійно-владних структурах, у колгоспах і безпосередньо в селянському середовищі сприймалися неоднозначно: від формальної, інколи щирої заінтересованості в реформуваннях до сумнівів з цього приводу, заперечень та навіть до їх повного несприйняття. Найбільшою мірою нас цікавило ставлення до можливих аграрних перетворень безпосередньо колгоспників. Як показували перші відповідні науково-прикладні пошуки-розвідки, на початковому етапі лише окремі з них сприймали їх глибокозацікарено. Переважна ж більшість ставилася до можливих змін на селі насторожено, з недовірою або й була проти. Найзагальніше їхні сумніви і несприйняття можливих реформувань мали у своїй основі глибоку селянську пам'ять про політичні та всі інші свавілля, які стосовно них застосовувала тодішня безкарно-всесильна комуністично-партійна влада: починаючи з насильницької колективіза-

ції й до всієї подальшої її політики щодо них, у тому числі геноциду – голодомору.

Тож вони побоювалися, щоб щось подібне, хай навіть в інших формах, не повторилось у процесах можливих аграрних реформувань. Особливо в частині того, щоб село і селяни не виявилися покинутими владою напризволяще, як це багаторазово мало місце в радянські часи, з бідами, які з різних причин можуть поставати на незвіданих аграрно-трансформаційних шляхах. На цій основі в селян були побоювання з приводу невідомості їх післяколгоспного майбутнього. Узагальнено з цього приводу доводилося багаторазово чути: краще колгосп, до якого ми вже призвичаїлися, ніж незнання того, що настане після нього.

І хоч на результатах успішно здійснюваних вже тоді в окремих господарствах різних областей перетворень ми показували й підтверджували, що автори наукових міркувань і практичних перетворювальних кроків є прихильниками збереження великих, у тому числі колективних господарств, стурбованість значної частини селян можливими глибокими змінами на селі продовжувала залишатися суттєвою. Навіть на нинішній час із відстані років особливо пам'ятаються практично повсюдні побоювання селян із приводу того, щоб, не дай Боже, село після можливих реформ не покинули молодші покоління, а пенсіонери не залишилися наодинці зі своїми бідами. Та поступово, особливо після перших Законів України щодо аграрних перетворень, навколо цієї проблеми поступово формувалося сприятливіше аграрно-перетворювальне середовище.

Але й за таких обставин достатньо підстав вести мову про те, що з великої низки незалежних від селян та науки причин у країні воно так і не було сформоване. І, що у даному випадку вважається визначальним, від реформувань не виправдано, на невимірно велику шкоду справі були відсторонені колгоспники. Внаслідок чого вони замість того, щоб бути активними, нарівні з державою (звичайно, в іншій формі), суб'єктами реформування аграрних та соціальних відносин, ставали об'єктами, до яких держава, не порадившись з ними, робила реформи, які багато в чому концептуально важливому, були неприйнятними для селян. Через це

насамкінець виявились асоціальними, аж до антиселянських і антисупільних. Згубні, руйнівні наслідки цього наша країна й разом із нею селяни та село, узагальнено – сільсько-селянський сектор, змушені будуть терпіти і переживати дуже довго.

Повніше й глибше дана проблема розглядатиметься під різним кутом у книзі, яка готувалася до видання спільно з академіком О. Онищенком.

Як і слід було очікувати, така взаємозаінтересована співпраця з Олексієм Мусійовичем породила необхідність видання спільних наукових публікацій. Ми були ініціаторами видання перших в Україні колективних бачень у вигляді монографій (на жаль, вони, подібного типу, виявилися й останніми) з проблем власності у сільському господарстві нашої країни [1] і становлення в ній аграрної політики [2]. Видали понад 50 спільних спеціальних журнальних та інших публікацій, були співавторами практично всіх організаційно-методичних посібників і рекомендацій із проблем аграрних перетворень.

Кілька останніх рукописів наукових публікацій подали до видання в передостанній рік життя Олексія Мусійовича. Одну з них [3] він ще встиг прочитати в журнальному варіанті та вважав її найкращою серед наших спільних наукових публікацій аграрно-перетворювального призначення. У ній ми **вперше обґрунтували висновок про руйнівний характер проведення сутнісно недосконалої й безкарно-безвідповідально здійснюваної у нашій країні державної аграрної політики, однією з жертв якої стала її серцевина – аграрна реформа зі здійснюваними в її процесах соціальними, земельними і виробничими відносинами.**

Ще одна наша спільна стаття, над рукописом якої Олексій Мусійович працював до останніх днів, була видана через рік [4]. Як одну з пам'яток про характер його роботи над нею та її стратегічну підпорядкованість зберігаю останню сторінку рукописного варіанта тієї статті, яка закінчується його словами: „... доопрацюйте, будь ласка, в душі Дзеркала” (тобто, статті, яку, як згадувалося, він вважав найкращою).

Проте до останнього часу залишається не реалізованим задум, який виник під час од-

ного з останніх відвідувань Олексія Мусійовича у лікарняній палаті. До цього часу зберігається у пам'яті його схвильована заінтересованість у тому, щоб підготувати відповідний рукопис і видати його монографічно як своєрідний звіт-підсумок про результати наших спільних аграрно-перетворювальних досліджень. Тоді ж найзагальніше обговорили його сутнісну основу й контурно-структурну канву. Зійшлися на тому, що за змістом, характером подання у ньому матеріалу, аналізом і оцінками результативності реформи він має бути виконаним на достатньо високому науково-прикладному рівні, послідовно принциповим, у всьому без винятку максимально наближеним до реального стану речей в аграрній реформі, у тому числі в частині аргументованості наших відповідних аналітичних бачень та оцінок і відповідальності за них. Час від часу переглядаючи підготовлюваний до монографічного видання рукопис, переконуюсь, що він повною мірою охоплює концептуальне відображення тодішньої нашої розмови.

Винятково важливою самовимогою, яку автор, на чию долю випало працювати над підготовкою рукопису книги, було надання йому змісту, в якому повною мірою зберігались би не тільки відповідні світоглядні, теоретичні й прикладні бачення Олексія Мусійовича, а також його, власне Онищенківський науковий, суспільно і соціально орієнтований дух, завжди й у всьому підпорядковуваний двоєдиній меті: вимогам академічної науки та сільсько-селянських інтересів. І коли при роботі над рукописом у цьому відношенні виникають затруднення, у подумках звертаюся до Олексія Мусійовича, усвідомлюючи, що можливо не все у книзі вдасться найкраще. Заспокоюю себе лише тим, що моє сумління перед ним як і перед собою, подібно всьому іншому, залишається чистим. Сподіваюся, більше того, переконаний, що коли б обставини склалися так, що подібний звіт-підсумок прийшлося б писати Олексію Мусійовичу, він, ймовірно усього, був би дуже подібним до того, що подаватиметься у майбутній монографії.

Тож наша практично повна спільність у наукових поглядах і конкретних дослідницьких та запроваджуваних у практику спра-

вах, у всьому тому, що буде відображено у цьому науковому виданні, дає підстави вважати його нашим узагальнено підсумковим баченням дослідженого, написаного і спільно практично зробленого з нашою безпосередньою участю в царині сучасних аграрних перетворень. Спільним такою мірою, що виключає необхідність виділення у монографії індивідуалізованого внеску в неї кожного з нас. А також акцентування уваги на тому, хто перший сформулював те чи інше положення. Вона послідовно спільно наша в усьому: від задуму й концептуальних аналітичних і стратегічно орієнтованих поглядів до деталей, окремих коментарів та дискусійних положень – наші погляди на них у всьому цьому були єдиними. У тому числі в заключному розділі книги з приводу розроблення стратегії відродження агросфери і сільсько-селянського сектора нашої країни, виведення їх із глибокого занепаду й руїни. Зокрема, у тій його частині йтиметься **про послідовно системну переорієнтацію подальшого розвитку на засадах соціоeкономіки**. Ця новітня складова еволюції класичної економіки в останні роки Олексія Мусійовича тільки почала заявляти про себе, у тому числі в Україні академіком НАН України В. Гейцем, та він не встиг зайнятися її дослідженням. Як і вченням академіка НАН України й НААН О. Созінова про необхідність розробки стратегії створення в Україні нової агросфери. Але добре знаючи Олексія Мусійовича Онищенка, рівень і глибину його теоретичних знань та послідовне прагнення до всебічного пізнання всього нового, переконаний, що і в цій частині наших спільних досліджень ми також були б єдиними.

При роботі над рукописом книги дуже хотілося хоч якоюсь мірою передати сумні вболівання Олексія Мусійовича й наші спільні з приводу того, що багато в чому чинна аграрна реформа з її теперішньою суспільною, соціальною і соціально-психологічною результативністю виявилася надміру блідою, деформованою тінню тієї, про яку він мріяв, якою вбачав її, того, що зробив для неї та мав намір і далі розбудовувати. *Він невимірно багато зробив для того, щоб у сутнісному, організаційному й суспільно- та соціально-результативному відношеннях*

вона повною мірою виправдовувала суспільні, соціальні, безпосередньо селянські й національні очікування від неї.

Це наукове видання, крім усього іншого, буде для мене матеріалізованою у ньому глибокою особистою пам'яттю про все те найкраще, що впродовж кількох десятиліть єднало нас у безпосередньо людських відносинах, щирій чоловічій дружбі та науковій співпраці. А також про велику і довічно глибоку вдячність дорогому Олексію Мусійовичу за те, що із загрозою для нього особисто він безстрашно став на захист моїх наукової, громадянської й безпосередньо людської честі та гідності у найважчий і найскладніший для мене період у 1970–80-х роках. Коли за великомасштабним, багаточільовим та добре організованим наклепом при активній підтримці найвищого у той час компартійно-карального органу московського рівня, очолюваного одним із членів все сильного на той час політбюро ЦК КПРС, мене абсолютно безпідставно звинуватили у великій сукупності антинаукових, антипедагогічних й інших антидержавних діянь, нібито вчинених мною в період роботи ректором Української сільськогосподарської академії (нині – Національний університет біоресурсів і природокористування).

Визначальними у всій їх сутності й вартими, за тодішніми рішеннями та оцінками найвищого політичного, адміністративного, кримінального і наукового покарання, були два звинувачення. Одне з них стосувалося того, що я, агроном за освітою й досвідом практичної роботи, *не маючи базової економічної освіти, „протизаконно проліз в економічну науку, одержав наукові ступені та вчені звання і був обраний членом-кореспондентом Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. Леніна (ВАСГНІЛ)“*. Інше звинувачення, похідне від попереднього, ґрунтувалося на тому, що як економічний неук, я був нездатний самостійно підготувати кандидатську та докторську дисертації й тому дослівно списав їх тексти в інших учених. Вердикт із цього приводу був однозначний. Вищу атестаційну комісію зобов'язали позбавити мене наукових ступенів кандидата і доктора наук та вчених звань доцента і професора, а ВАСГНІЛ – відмінити рішення про обрання

мене її членом-кореспондентом. Перед винесенням знищувального для мене з цього приводу вироку мені було пред'явлено ультиматум: „*Или сознаешься во всех своих злодеяниях и подпишешь, что согласен с обвинениями, или сгниешь даже не в Сибири*”. Але і після цього я продовжував відстоювати безпідставність таких звинувачень. І відстояв свої честь і достоїнства.

Та партійно-каральний орган не заспокоювався, оскільки навіть він, всесильний, не міг позбавити мене наукових ступенів та вчених звань. За чинними у той час канонами це могли зробити лише наукові установи. Проте ті з них, до яких компартійне гестапо багаторазово зверталось з вимогами проводити все нові й нові експертизи моїх дисертацій і наукових публікацій, займали чітку позицію щодо безпідставності звинувачень на мою адресу. Відділення економіки ВАСГНІЛ, членом-кореспондентом якої я на той час був, а згодом і її Президія, не знаходили підстав для позбавлення мене цього високого й почесного наукового статусу. Такі ж рішення кілька разів приймали Експертна рада з економічних наук Вищої атестаційної комісії Міністерства вищої освіти і Президія ВАК.

Кожне з таких рішень ґрунтувалося на індивідуалізованій аргументації кожної нової експертизи найвідоміших учених. Але їхні ключові основи завжди були ідентичними з позитивними висновками комісії, очолюваної у 1976 році видатним вітчизняним економістом О. Онищенко. Він не мав жодного наміру відмовлятися від них. Навіть після того, коли його попередили, що у випадку відмови змінити свою позицію, йому можуть згадати його куркульське похо-

дження (його дідусь по батьківській лінії за відмову вступати в колгосп був звинувачений у куркульстві), що автоматично тягнуло жорстоке покарання. Проте і після цього Олексій Мусійович залишався при властивій йому принциповій науковій та громадянській позиції. Як і тоді, уже й тепер, із 40-річної відстані, неможливо навіть уявити як нелегко було йому залишатися за таких обставин самим собою. Як і в багатьох інших випадках при відстоюванні у складних ситуаціях інтересів сільського господарства, села та селянства. Та він відстоював і завжди залишався переможцем. Таке не забувається, бо за своєю високою науковою й загальнолюдською природою не піддається забуттю.

Постать найвищого Наукового рівня, Патріот України, Громадянин, Інтелектуал та Інтелігент академік Національної академії наук України Олексій Мусійович Онищенко своїм неоціненно великим внеском у вітчизняну економічну науку впевнено зійшов на її Олімп і назавжди посів на ньому належне йому почесне місце. Як і в пам'яті, душах та серцях тих, хто його знав, і, тим більше, мав можливість та честь працювати з ним. Довічний уклін йому. Майбутню книгу розглядаю своєрідним пам'ятником його невимірно великій Загальнолюдській, Науковій і Громадянській Величчі. Не моїм особистим, а всієї вітчизняної науково-економічної спільноти, яка щиро прислухалася до його слів, шанувала його при житті та спільній роботі з ним, продовжує зберігати й надалі зберігатиме про нього гідну його високого імені найкращу пам'ять. Він і нині залишається для неї Взірцем Людини, Громадянина й Науковця.

Список використаних джерел

1. Власність у сільському господарстві / [Юрчишин В.В., Онищенко О.М., Саблук П.Т та ін.]; за ред. В. Юрчишина, П.Т Саблука. – К.: Урожай, 1993. – 350 с.
2. Сучасна аграрна політика в Україні: проблеми становлення; за ред. П.Т. Саблука, В.В. Юрчишина. – К.: Інститут аграрної економіки УААН, 1996. – 664 с.
3. *Онищенко О.* Сільське господарство, село і селянство України у дзеркалі пострадянської аграрної політики / О. Онищенко, В. Юрчишин // Економіка України. – 2006. – № 1. – С. 4–13.
4. Аграрна політика: очікування і реалії / Державотворчий процес в Україні 1991–2006 / О.М. Онищенко, В.В. Юрчишин. – К.: Наукова думка, 2007. – С. 310–339.

**В.В. ЮРЧИШИН, доктор економічних наук,
професор, академік НААН**

* * *